

AQRAR BAZARIN FORMALAŞMASININ BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ

V.T.ƏMRAHOV, iqtisad elmləri namizədi
AKTA

Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin transformasiya yönümlü təcrübəsi belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, müasir standartlara əsaslanan milli iqtisadiyyatın formalaşdırılması üçün ilk növbədə milli bazar yaradılmalı, onun daxili istehsal hesabına doldurulmasına nail olunmalıdır. İqtisadiyyatın bütün sahələrində hər bir sahənin spesifikasiyasına uyğun milli bazar modelinin formalaşdırılması və bu bazarlarda dövlətin iqtisadi maraqlarının qorunması qloballaşma faktorlarının aktuallaşdığı şəraitdə xüsusilə aktuallıq kəsb edir.

Bu baxımdan tarixən milli iqtisadiyyatın ən mühüm və ənənəvi sahələrindən olan aqrar bölmədə bazarın spesifik növ müxtəlifliyinin inkişaf etdirilməsi, aqrar bazarın formalaşdırılması və onun dövlətin strateji maraqlarına uyğunlaşdırılması xüsusilə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Təbiidir ki, aqrar bazar - bazar təsərrüfatçılıq sisteminin sahəvi modifikasiyası sayıldığından onun formalaşması və inkişafının ümumi qanunauyğunluqlarına tabedir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ümumi formada əmtəə xidmətlərin mübadiləsi kimi səciyyələnən bazarın formalaşması prosesi müxtəlif inkişaf mərhələləri keçmişdir. İlk vaxtlar, yəni natural təsərrüfatçılıq şəraitində təşkilati-iqtisadi münasibətlərin kortəbii və qapalı sistemə əsaslanan bazar ona xas olan bütün iqtisadi münasibətləri təbiidir ki, qura bilmirdi. Çünki burada istehsalla istehlak arasında əlaqə və asılılıq əsasən istehsalçının imkanına uyğunlaşdırılırdı, məhsulların satılması isə yalnız istehsal prosesi üçün lazım olan vasitələr əldə etmək üçün çox məhdud çevrədə həyata keçirilirdi. Sonralar məhsuldar qüvvələrin inkişafı və ictimai əmək bölgüsünün dərinləşməsi mübadilə sferasının daha təkmil formasının yaradılmasına təkan verdi.

Təhlil göstərir ki, inkişaf etməkdə olan iqtisadi münasibətləri əsasını mülkiyyət münasibətləri təşkil edir. Əslində bazar təsərrüfatçılıq sistemi ilə mülkiyyət münasibətləri arasında sıx dialektik vəhdət mövcuddur. Belə ki, mülkiyyət münasibətləri bazar iqtisadi sisteminin formalaşması ilə əlaqədar bir qayda olaraq inkişaf edir və təkmilləşir. Öz növbəsində bu inkişaf bazar iqtisadi münasibətlərinin daha kamil və təkmil mərhələsinin formalaşması üçün zəmin yaradır. Mülkiyyət münasibətlərinin iqtisadi proseslərin (ictimai-iqtisadi formasiyaların) inkişafı ilə əlaqədar daim təkmilləşməsi əmtəələrin yalnız şəxsi istehlak üçün deyil, həm də bazara çıxarılması üçün istehsalını nəzərdə tutur. Bazar isə tələbatın daha yaxından ödənilməsi məqsədilə istehsal etmək, kimin üçün istehsal etmək, istehsal prosesində hansı istehsal ehtiyatlarından necə istifadə etmək və istehsal olunmuş əmtəələrin reallaşdırmaq qaydaları kimi məsələləri həll

etməyə çalışır. Çünki istehsal prosesi nəticəsində insanlar əldə etdikləri məhsulun həcmi artırıldıqca öz fəaliyyətlərini genişləndirir, xüsusilə daha çox varlanmağa (mənfəətini artırmağa) meyl edirlər. Odur ki, onlar natural təsərrüfatçılıq şəraitindən fərqli olaraq bir tərəfdən əmtəə istehsalı prosesini həyata keçirməyi, digər tərəfdən istehsal etdiyi əmtəələri bazarın tələbinə uyğunlaşdırmağı, həmin məhsulları əlverişli bazarlarda satmağı, nəhayət tələbatı və yaşayış səviyyəsinin (alıcılıq qabiliyyəti) də nəzərə alınması üçün bazarı dərinlən öyrənməli olurlar. Beləliklə həm istehsal prosesi, həm də alqı-satqı münasibətləri şərtlərinin ictimai əmək bölgüsünün dərinləşməsi əsasında bərqərar edilməsi əslində keyfiyyətə yeni struktur formalaşdırır.(1)

Ümumiyyətlə, iqtisadi ədəbiyyatda bazar anlayışı və onun mahiyyəti ayrı-ayrı səpkilərdə qiymətləndirilir. Məsələn, L.Xodov bazara təsərrüfat əlaqələrinin müəyyən tərəflərini xarakterizə edən məfhum kimi baxır. V.Radayev isə bazarm alıcılarla satıcılar arasındakı münasibətləri əlaqələndirən xarakteristikasına daha geniş yer verir.

Əslində hər iki fikrin əsası var. Yeni bazar həm təsərrüfat əlaqələrini, həm də istehsalçılarla istehlakçılar arasındakı münasibətləri formalaşdırır, onları inkişaf etdirir və təkmilləşdirir. Odur ki, bazarm şərh edilən cəhətlərini ümumiləşdirsək ona alqı-satqı prosesində istehsalçılarla istehlakçılar arasında qarşılıqlı iqtisadi münasibətləri və təsərrüfatçılıq əlaqələrini əks etdirən sistem kimi yanaşmaq olar. Bu sistemdə təsərrüfatçılıq əlaqələri təbiidir ki, qarşılıqlı maraqların reallaşdığı hallarda inkişaf edir və təkmilləşir. Başqa sözlə, mübadilə prosesində əmtəə, iş və xidmətlərə çəkilən xərclər alıcılar tərəfindən qiymətləndirilir və beləliklə cəmiyyətin tələbatının ödənilməsi səviyyəsi aşkarlanır.

Göstərilənlərlə bərabər bazar iqtisadiyyatının inkişaf etdiyi ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, bazar konkret iqtisadi münasibətlər sistemi olaraq çox zəngin və mürəkkəb struktura malikdir və kompleks xarakter daşıyır. Yəni bu strukturu təşkil edən bazarın hər bir növü müxtəlif meyarlar baxımından (istehlak malları bazarı, istehsal vasitələri bazarı, elmi-texniki işlər bazarı, qiymətli kağızlar bazarı və s.) və öz obyektinin xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənsə də son nəticədə onlar vahid iqtisadiyyatın qarşılıqlı əlaqədə olan tərkib hissələrini təşkil edir.(2)

Digər əmtəə və xidmət bazarı növləri içərisində göstərilən funksiyaları da özündə birləşdirməklə aqrar bölmədə istehsal olunan məhsullarının mübadiləsi ilə bağlı iqtisadi və sosial münasibətləri özündə əks etdirən aqrar bazarm özünəməxsus yeri vardır. Belə ki, aqrar

bazar əmtəə və xidmət bazarının ən mühüm növlərindən biri kimi praktikada əmtəələrin kəmiyyət və keyfiyyəti, satışın şərtləri, qiymətlərin özünəməxsus səviyyəsi ilə fərqlənir, eyni zamanda tələb və təklif arasında uyğunluq yaratmaq vəzifəsini yerinə yetirir. Məlum olduğu kimi aqrar bölmə məhsul istehsalı və mübadiləsi ilə bağlı bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir. Bu xüsusiyyətlərə aşağıdakıları aid etmək olar:

- kənd təsərrüfatı istehsalı təbii-iqtisadi şəraitdən asılı olduğu üçün əmtəə istehsalçıları bazara çıxarılacaq, yəni təklif olunacaq məhsulların miqdarını və keyfiyyətini tam nəzarət altında saxlayıb idarə edə bilmirlər. Bu da tələb və təklifin tarazlaşdırılması üzrə proqnozların işlənməsini çətinləşdirir. Əlverişsiz və qeyri-normal iqlim şəraitində gözlənilən məhsulun miqdarı və keyfiyyəti aşağı düşür. Təbiidir ki, bu da həmin məhsulların rəqabət qabiliyyətini digər əmtəələrə nisbətən azaldır. Əlverişli şərait isə əksinə, tələbatın həm əmtəələrin keyfiyyəti, həm də həcmi baxımından ödənilməsinə zəmin yaradır. Deməli, kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçıları bu sahə üçün zəruri təbii-iqlim mühitində istehsalın tələbatı uyğunlaşdırılması prosesini gözlənilməz nəticələrdən bir növ əvvəlcədən "sığortalanmış" olur. Ona görə də bazar iqtisadi münasibətlərinə uyğunlaşmaq üçün kəndli istehsal programını adətən üç model (ən əlverişli, orta səviyyəli və əlverişsiz təbii şəraiti) üzrə qurmaqlı olur;

- kənd təsərrüfatı əhalinin ərzağa olan tələbatını ödədiyi üçün bazarda bu sahənin məhsullarına tələbat bir qayda olaraq artır. Başına sözlə, iqtisadiyyatın digər sahələrinə nisbətən kənd təsərrüfatı üçün adətən sabit satış yeri məlum olur. Bu, kəndlinin bazar axtarmaq problemi ilə məşğul olmasını qismən azaltsa da, lakin məhsulun rəqabətqabiliyyətinin daim artırılması vəzifəsinin yerinə yetirilməsini zəruri edir;

- kənd təsərrüfatında eyni adlı məhsul çoxsaylı əmtəə istehsalçıları tərəfindən istehsal olunur. Bu zaman isə bazarda fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektləri məhsulların (əmtəələrin) növlər və çeşidlər üzrə strukturunu təkmilləşdirməyə, onların istehsalına çəkilən xərclərin səviyyəsini azaltmaqla onu bazara uyğunlaşdırmağa çalışırlar;

- kənd təsərrüfatında adətən tez xarab olan məhsullar istehsal olunur. Bu isə istehsalçılardan satış müddətinin tezləşdirilməsini, tələb edir. Bu məhsulların xeyli hissəsinin fasiləli istehsalı ilə onların əhalinin mövcud fasiləsiz tələbatı arasında yaranan uyğunsuzluq isə məhsulun satış mərhələsinin uzadılmasını tələb edir. Odur ki, aqrar bölmədə ambarlar, soyuducular və məhsulların saxlanması üzrə digər qurğular tikilməklə əhalinin fasiləsiz kənd təsərrüfatı məhsullarına tələbatını ödəmək işi ilə məşğul olan müstəqil təsərrüfat sahəsi inkişaf etdirilməlidir. Nəticədə isə bir sıra kənd təsərrüfatı məhsullarının satış mərhələsi düşünülmüş qaydada uzadılır;

- planlı istehsal üsulundan fərqli olaraq bazar münasibətlərinin fəaliyyət göstərdiyi iqtisadiyyatda

kənd təsərrüfatının ixtisaslaşması özünəməxsus spesifik xüsusiyyətlərlə fərqlənir. Belə ki, təbiət etibarilə "mühafizəkar" xarakter daşıyan ictimai əmək bölgüsü bazar münasibətləri şəraitində daha çevik xarakter daşmalı və bir sıra hallarda əsaslı dəyişən şəraitə adekvat reaksiya göstərməlidir. Eyni zamanda bu və ya digər məhsula tələbatın dəyişdiyi şəraitdə ixtisaslaşmanın dərinləşməsi ilə birgə sahə strukturunda yeni rəqabətqabiliyyətli sahələrin inkişafı ümdə məsələlərdən birinə çevrilir;

- makroiqtisadi səviyyədə mövcud olan qüsurlar, sənaye məhsulları ilə kənd təsərrüfatı məhsulları arasında qiymət nisbətinin daim artan fərqləri və digər amillərin təsiri, həmçinin istehsalın kənddə, istehlakın isə şəhərdə olması təbiidir ki, gəlirlərin bir hissəsinin şəhərə axmasına səbəb olur. Bunlar isə bazar münasibətləri şəraitində iqtisadiyyatın vacib sahəsi olan kənd təsərrüfatının sabit formada gəlir əldə etməsini çətinləşdirir. Bu çətinlikləri sahənin məhsullarına tələbatın yüksək, qiymət elastikliyinə aşağı olması, inhisarın zəifliyi, əsaslı vəsait qoyuluşunun ödənilmə müddətinin çox, yəni az mənfəətliliyi, yüksək kapital və fondtutumluluğu, kəndin sosial inkişafı və ekologiya kimi problemlər daha da gücləndirir.

Aqrar sahənin təbiətindən irəli gələn bu xüsusiyyətlərin hər birinin aqrar bazarın formalaşmasında özünəməxsus rolu vardır və bazar münasibətlərinin formalaşmasında hər bir xüsusiyyətin rolunun nəzərə alınmasının, onların kompleks şəkildə sistemləşdirilməsinin əhəmiyyəti son dərəcə böyükdür. Məlum olduğu kimi Azərbaycan Respublikası çoxşaxəli sosial-iqtisadi böhran sonrasını yaşamaqdadır.

Böhran sonrası iqtisadiyyatın spesifik xüsusiyyəti isə iqtisadiyyatda zərərli tendensiyaların revanş imkanlarının öz təsir gücünü saxlaması ilə şərtlənir. Eyni zamanda, iqtisadiyyatın aqrar sektoru istər daxili və istərsə də xarici mənbələrdən formalaşan zərərli təsirlərə yetərinə müqavimət göstərmədiyindən digər sahələrlə müqayisədə kifayət qədər az gəlirli və aşağı rentabelli sahə kimi xarakterizə olunur.

Odur ki, Azərbaycanın hazırkı iqtisadi durumunda kənd təsərrüfatının belə mühüm xüsusiyyətlərinin makro səviyyədə nəzərə alınmaması təbiidir ki, bütövlükdə Aqrar-sənaye Kompleksinin inkişafına mənfi təsir göstərir. Yuxarıda adı çəkilən xüsusiyyətlərin diqqətdən kənarda qalması, son nəticədə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalına vəsait qoyuluşunun azalmasına çatışmayan vəsaitin ödənilmə müddətinin uzanmasında, kənd təsərrüfatında geniş təkrar istehsal ritminin pozulmasına gətirib çıxarır. Bu uyğunsuzluqların yaranması digər makroiqtisadi göstəricilərin səviyyəsində azalma meyillərinin əmələ gəlməsilə də şərtlənir. Məsələn, son dövrdə respublikada mövcud vergi münasibətlərinin qüsurlu təşkili sahibkarlıq fəaliyyətinə yenidən başlamış kəndlinin maraqlarını pozurdu.

Belə ki, istehsal prosesinə başladığı dövrdən etibarən kəndli istehsal etdiyi məhsulların maya dəyərində müəyyən dərəcədə təsir göstərən müxtəlif vergilər (torpaq vergisi, Dövlət Yol Fonduna ödənilən vergilərin bir qismi və s.) ödəməli olurdu. Bundan başqa kənd təsərrüfatında əlavə dəyər vergisi, əmlak vergisi və digər məcburi ödəmələr (sosial sığorta ayırmaları, məşğulluq fonduna ödəmələr və s.) də daxil olunurdu. Beləliklə, istehsal-satış mərhələsinin əhatə etdiyi uzunmüddətli vaxt ərzində istehsalçının xeyli pul vəsaiti dövriyyədən kənarlaşdırılaraq müxtəlif kanallarla istehsalçıdan alınırdı.

Yaranan belə uyğunsuzluqlar məlumdur ki, nəticədə həm istehsalçının iqtisadi-maliyyə vəziyyətinə, həm də bazara çıxarılaçaq məhsulların həcmində mənfi təsir göstərir. Beləliklə, mövcud situasiya aqrar bölmənin bazar münasibətlərinin tələblərinə uyğunlaşdırılması üçün əlavə tədbirlər görülməsini, daha doğrusu aqrar bazarda dövlətin tənzimləyici funksiyalarının aktivləşdirilməsini tələb edir.

Aqrar bazanın, daha doğrusu onun elementlərinin tələb-təklif və qiymətin qarşılıqlı əlaqəsi müxtəlif amillər vasitəsilə tənzimlənir. Bu cür mühüm amillərdən biri

də rəqabətin səviyyəsidir. Belə ki, rəqabət bazar iştirakçılarını daha keyfiyyətli məhsul istehsal etməyə, onu reallaşdırmağa məcbur edir, beləliklə tələb və təklifin tarazlığının təmin olunmasına başlıca təsir vasitələrindən biri kimi bütövlükdə iqtisadiyyatın inkişafına xidmət edir.

Rəqabət əsasən tələb və təklif qanunlarına uyğun şəkildə, daha dəqiq desək bazanın bu ünsürlərinin təsiri nəticəsində formalaşan və həmin qanunların fəaliyyəti nəticəsində vaxtaşırı dəyişən qiymətlərin səviyyəsinə ciddi təsir etməklə iqtisadi münasibətləri tənzimləyir. Lakin aqrar bazarda qiymətlər mürəkkəb mexanizmin təsiri altında formalaşır.

Məsələn, bəzən alqı-satqı prosesində bazar iqtisadi münasibətlərinə xas olan qanunların tələbləri pozulur, yəni bazarda əmtəələr tələb və təklifin təsiri altında dəyişən bazar qiymətləri deyil, məhsulun keyfiyyət xüsusiyyətləri ilə əlaqədar olmyan süni surətdə yaradılan inhisar qiyməti ilə satılır. Belə bir vəziyyət bazar iqtisadiyyatının ən vacib şərtlərindən olan istehlakçının məhsulu seçə bilmək hüququnun pozulması və bazar mexanizminin normal işləyə bilməməsi ilə nəticələnir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əhmədov İ.V. Aqrar sənaye kompleksinin idarə edilməsi. Bakı, Maarif, 1992-ci il, 399 s. 2. Məmmədov A.İ. Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı. Bakı, 1992-ci il

KƏND TƏSƏRRÜFATINDA SAHİBKARLIQ FƏALİYYƏTİNİN STİMULLAŞDIRILMASI MƏSƏLƏLƏRİ

N.Ə.CAVADOV, iqtisad elmləri namizədi, dosent

İnkişaf etmiş dünya ölkələrində kənd təsərrüfatı dövlətin iqtisadi-siyasetinin reallaşdırılmasında başlıca rol oynayır. Aqrar bölmənin xarici rəqabətin əlverişsiz təsirlərinə adekvat reaksiya göstərməməsi, eləcə də kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətlərilə sənaye məhsullarının qiymətləri arasında disparitetin yaranması bu sahənin dövlət tərəfindən stimullaşdırılmasını obyektiv zərurətə çevirmişdir. Məlum olduğu kimi ölkəmizdə aqrar islahatların həyata keçirilməsini və azad sahibkarlığın inkişafını təmin edən bir sıra hüquqi normativ aktlar və qanunvericilik bazası yaradılmışdır. Bunun nəticəsində keçmiş ictimai mülkiyyətdəki torpaqların və əmlakın kənd əhalisinə paylanması demək olar ki, başa çatmışdır. Kənd yerlərində torpaq və əmlak hüququ alan mülkiyyətçi sahibkarlar formalaşdırılmışdır. Bütövlükdə götürdükdə 1995-ci ildən sonra iqtisadi tənəzzülün qarşısı alınmış və iqtisadiyyatımız tədricən inkişaf etməyə başlamış, xalq təsərrüfatının bütün sahələrində islahatlar aparılmış və bu islahatlar nəticəsində qısa müddət ərzində iqtisadiyyatda dirçəliş başlanmışdır.

Apardığımız araşdırmalar göstərir ki, bazar

münasibətləri şəraitində kənd təsərrüfatında sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsinə mənfi təsir göstərən amillərdən biri də bu sahəyə dövlət tərəfindən kifayət qədər qayğı göstərilməməsidir. Bütün bunlar isə son nəticədə kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının məhsul istehsalını artırmaqda iqtisadi həvəsləndirmə və maddi maraqların azalması meylinin genişlənməsinə gətirib çıxarır. Hazırkı şəraitdə kənd təsərrüfatında iqtisadi artımın sürətləndirilməsinə mənfi təsir göstərən başlıca amil kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının gəlirlərinin aşağı olması, aqrar sektorda bazar münasibətlərinin iqtisadi həvəsləndirmə və maddi maraq prinsipi əsasında formalaşması ilə bağlıdır. Yeni yaradılan sahibkarlıq qurumlarının maliyyə imkanlarının aşağı olması nəticə etibararı ilə onların geniş təkrar istehsalı həyata keçirilməsini məhdudlaşdırır. Bu isə kənd təsərrüfatından və kənddən miqrasiyanın dərinləşməsinə səbəb olur. Odur ki, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalını və əhalinin ərzaqla təminatını kəndin sosial-iqtisadi şəraitini yaxşılaşdırmaq üçün bazar təsərrüfatçılıq sisteminin tələblərinə və prinsiplərinə uyğun yeni iqtisadi həvəsləndirmə və maddi